

Ο φανατισμός

ΘΑΝΟΣ ΛΙΠΟΒΑΤΣ

I

Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ λέξη fanum, ναός, είναι στη ρίζα της έννοιας φανατισμός. Στην αρχαία Ρώμη fanaticus ήταν ο οπαδός της μικρασιατικής οργιαστικής θρησκείας της Μεγάλης Μητέρας, της Κυβέλης. Το επίθετο fanaticus σήμαινε την εν-θουσιώδη και εμ-παθή στάση του θρήσκου, του προφήτη, του μάντη, της πυθίας.¹ Στην ύστερη αρχαιότητα, όπου αλληλοσυγκρούονταν διάφορες θρησκείες ασιατικές και ευρωπαϊκές, μονοθεϊστικές και παγανιστικές, φανατικός ήταν πάντα ο «άλλος», δηλαδή σήμαινε τις ακρότητες στις οποίες κατέληγαν όλοι. Την ίδια στάση τήρησαν οι ορθόδοξοι χριστιανοί ενάντια στις αιρέσεις και σέκτες, και το αντίστροφο. Είναι ενδιαφέρον ότι ο όρος «φανατισμός» εμφανίζεται για πρώτη φορά στη Μεγάλη Εγκυκλοπαίδεια στη Γαλλία του 18ου αιώνα. Εδώ είναι οι διαφωτιστές φιλόσοφοι που θεωρούν «φανατικούς» και δεισιδαίμονες γενικά όλους τους θρησκευόμενους σε αντιδιαστολή με τους οπαδούς του ορθού Λόγου. Η ειρωνεία της ιστορίας ωστόσο έδειξε στη γαλλική Επανάσταση από το 1792 και έπειτα, ότι υπάρχει και ο φανατισμός του ορθού Λόγου, όταν αυτός γίνεται πολιτική ιδεολογία και εγκοσμοποιημένη θρησκεία. Το πρώτο παράδειγμα ολοκληρωτισμού αποτέλεσε η οργανωμένη *Τρομοκρατία* στη Γαλλία από το 1792 μέχρι το 1794,² η οποία βασίστηκε στο μύθο της «αθωότητας» και της «καθαρότητας» της «Φύσης». Έκτοτε ο φανατισμός εμφανίζεται κατά προτίμηση στους χώρους εκείνους του πολιτισμού όπου εγκόσμο αντικείμενα «ιεροποιούνται» και φетиχοποιούνται. Ο φανατισμός είναι έτσι πανταχού παρών: στο χώρο της θρησκείας, της πολιτικής, της οικονομίας, της ιδεολογίας, της επιστήμης, της εκπαίδευσης, της τέχνης, της διασκέδασης, του αθλητισμού. Από εδώ ξεκινάνε και οι δυσκολίες του προσδιορισμού του. Κατ' αρχήν ο φανατισμός είναι «το πάθος της υπέρβασης των ορίων» και εκδηλώνεται τόσο με «κανονική» όσο και με «εγκληματική» μορφή, τόσο με «παθολογική» όσο και με «μεγαλοφυή» μορφή. (Φυσικά εδώ υπάρχουν πάντα οι σχετικές επικαλύψεις, π.χ. μεγαλοφυή άτομα μπορούν να είναι συγχρόνως και παθολογικά και εγκληματικά άτομα). Όμως ο φανατισμός χαρακτηρίζεται από μια θεμελιακή αμφιροπία: μπορεί να είναι δημιουργικός ή καταστροφικός (ή και

τα δύο).³ Αυτή η αμφισημία του αποτελεί για τον ερευνητή και το κύριο πρόβλημα, προκειμένου να διατυπώσει μια κρίση αναφορικά με τη στάση και το έργο ορισμένων ατόμων ή ομάδων. Το όριο είναι ρευστό, η διατύπωση των κριτηρίων δύσκολη: οι περισσότεροι πνευματικοί δημιουργοί δεν θα είχαν παραγάγει το έργο τους αν δεν ήταν «φανατικοί», δηλαδή δεν είχαν ένα «ιερό μένος» προκειμένου να πραγματοποιήσουν το στόχο τους ενάντια σε κάθε αντιξοότητα της ζωής. Κύριο χαρακτηριστικό των δημιουργικών φανατικών είναι ο εσωτερικός διχασμός τους και το αίσθημα που τον συνοδεύει.⁴ Υπόκεινται συνεχώς σε αμφιβολίες και μεταπτώσεις αναφορικά με το έργο τους, το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τη βολικότητα της καθημερινότητας και του εαυτού τους. Ο διχασμός αυτός δεν έχει σχέση με επιφανειακά παρόμοια φαινόμενα στους νευρωτικούς και παρανοειδείς φανατικούς, οι οποίοι ακριβώς *καταπιέζουν* την εσωτερική φωνή αμφισβήτησης.

Το ίδιο ισχύει και για τους πολιτικούς και θρησκευτικούς ηγέτες: π.χ. ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στον Ναπολέοντα και τον Χίτλερ; Πέραν από ορισμένες ιδιαιτερότητες, και οι δύο χαρακτηρίζονταν από ένα φανατισμό, και οι δύο ήταν τυραννικοί, αδίστακτοι και σφαγείς λαών. Ωστόσο ο πρώτος θεωρείται ως μεγαλοφυής, ενώ ο δεύτερος ως ο πιο μεγάλος εγκληματίας της ευρωπαϊκής ιστορίας. Προφανώς γιατί ο Ναπολέων παρήγαγε και έργο ειρήνης που παρέμεινε, ενώ ο Χίτλερ ξεπέρασε την ειδοποιό διαφορά του αιμοδιψή τυράννου και στρατηλάτη και πραγματοποίησε το *ακατονόμαστο*: τη συστηματική γενοκτονία των Εβραίων και άλλων λαών, ενώ από την άλλη οδήγησε τη χώρα του στο γκρεμό και δεν άφησε κανένα έργο ειρήνης πίσω του. Ίσως το παράδειγμα είναι απλό, καθότι ακραίο, αλλά υπάρχουν άλλα παραδείγματα που δεν είναι τόσο απλά. Π.χ. αν ο Στάλιν μοιάζει με τον Χίτλερ ως προς τις επιτεύξεις, εν τούτοις πώς μπορεί να κρίνει κανείς τον Μουσοσολίνι, τον Λένιν, τον Μάο, ή τον Νάσσερ; Όλοι τους είχαν ορισμένες ικανότητες, αλλά ήταν καταστροφικά φανατικοί.

Η ανάλυση του φανατισμού απαιτεί κατ' αρχήν την περιγραφή και ανάλυση των συμπτωμάτων του. Αυτό που εντυπω-

σιάζει είναι ότι περιλαμβάνει όλο το φάσμα των μορφών της κλινικής παθολογίας, δηλαδή εμφανίζει ψυχωτικά (παρανοειδή), διαστροφικά (σαδομαζοχιστικά, φетиχιστικά) και νευρωτικά (υστερικά, ψυχαναγκαστικά) συμπτώματα, ανάλογα με τις περιπτώσεις.⁵ Αυτό οδηγεί σε μια τυπολογία των μορφών φανατισμού, εκ των οποίων η καθεμιά έχει την ιδιαίτερη της δομή και δυναμική. Οι δυνατότητες της «υπαρξιακής» κατάστασης του ανθρώπου περιγράφονται από τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: τις ψυχώσεις, τις διαστροφές, τις νευρώσεις και τις εξαυλώσεις (sublimations) – (όπου μόνον η τελευταία δεν θεωρείται παθολογική και η οποία όμως πάντα συνυπάρχει λίγο ή πολύ με τις άλλες τρεις μορφές).⁶ Το βασικό δομικό κριτήριο που διαφοροποιεί αυτές τις τέσσε-

ρεις υπαρξιακές καταστάσεις είναι ότι η *νεύρωση* αγνοεί και *απωθεί* τη διαφορά και την έλλειψη στην πραγματικότητα, η *διαστροφή* την *απαρνείται*, η *ψύχωση* την *απορρίπτει* (κατασκευάζοντας μια «άλλη» πραγματικότητα), ενώ η *εξαύλωση* απλά *αγρνείται* συμβολικά κάτι μέσω του ορθού Λόγου και της δημιουργικότητας, αποδεχόμενη την ύπαρξη της διαφοράς και της έλλειψης.⁷

Ο φανατισμός εφαρμόζει (ασυνείδητα) όλες αυτές τις στρατηγικές αποφυγής της (ελλειμματικής) πραγματικότητας, προωθώντας την αίσθηση ναρκισσιστικής παντοδυναμίας των υποκειμένων. Πλην όμως, αν αυτή η τυπολογία είναι προϊόν μιας κλινικής εμπειρίας, εν τούτοις οι παρατηρήσεις της στάσης και της δράσης των φανατικών μας δείχνουν ότι η *ίδια* τυπολογία εμφανίζεται ακόμα και όταν δεν μπορούμε να μιλήσουμε για «παθολογικά» άτομα, αλλά για «κανονικά». Τα «κανονικά» άτομα είναι πάντα ελαφρώς νευρωτικά: δεν υπάρχει «αθώα» κανονικότητα. Αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει την κανονικότητα της καθημερινής ζωής είναι ότι βασίζεται επάνω σε μια *επιτυχημένη απόθεση*, δηλαδή μια αλλοτρίωση την οποία δεν αντιλαμβάνονται τα άτομα. Ενώ οι νευρώσεις είναι πάντα *μισοεπιτυχημένες* αποθή-

σεις, εφόσον τα άτομα τις λαμβάνουν υπ' όψη μέσω των συμπτωμάτων.

Μιλώντας για τυπολογία συμπτωμάτων πρέπει ν' αναφέρουμε εδώ συνοπτικά ορισμένα εξ αυτών. Κατ' αρχήν γενικό γνώρισμα των φανατικών ατόμων (είτε των «μεγαλοφυών», είτε των «κοινών») είναι η *έλλειψη χιούμορ*, η *εριστική και άκαμπτη* στάση, η *παράξενη συμπεριφορά* μέσω φυγής από την πραγματικότητα.⁸ Επίσης τα *διαστροφικά* στοιχεία σαδισμού, μαζοχισμού και φетиχισμού συνοδεύουν συνήθως τα άλλα συμπτώματα. Εμπειρικά υπάρχει εδώ μια διαφορά ανάμεσα στο σαδισμό των φανατικών ηγετών απέναντι στους οπαδούς τους και το σαδισμό των φανατικών δημίων και βασανιστών απέναντι στα θύματά τους. Αν εξειδικεύ-

σουμε την τυπολογία σε υστερικά, ψυχαναγκαστικά και παρανοειδή συμπτώματα, τότε μπορούμε να πούμε τα εξής:

1) Τα *υστερικά*⁹ συμπτώματα χαρακτηρίζονται από *ψυχική αστάθεια*, *υποχωρητικότητα* σε εξωτερικούς ερεθισμούς, προκλήσεις και εσωτερικά πάθη, την ανάπτυξη μηχανισμών *άμυνας* μέσω *ταντίσεων* και *προβολών*. Εδώ πρόκειται για την άκριτη ταύτιση με συνθήματα και αρχηγούς, ενώ η προβολή αφορά τη μετάθεση της ίδιας επιθετικότητας επάνω στον υποτιθέμενο εχθρό, τον «άλλο». Γενικά υπάρχει εδώ μια κατάσταση ψυχικής αναυθεντικότητας μέσω της υποταγής σε ορμές, συναισθήματα και επιρροές. Αυτά όλα τα συμπτώματα ωστόσο χαρακτηρίζουν κυρίως τους «κοινούς» φανατικούς της μάζας: μπορούν όμως να υπάρχουν μερικώς και στους αρχηγούς.

2) Τα *ψυχαναγκαστικά*¹⁰ συμπτώματα χαρακτηρίζουν πολλούς αρχηγούς, με καταστροφικό ή/και δημιουργικό χαρακτήρα. Πρόκειται για το αίσθημα ενός *εσωτερικού καταναγκασμού* και μιας *κλήσης/αποστολής* από το Θεό ή άλλες δυνάμεις. Παράδειγμα ο Χίτλερ και ο Ροβεσπιέρρος. Από την άλλη, βασικό χαρακτηριστικό αποτελεί η *καθήλωση σε μια έμμονη ιδέα*, που οδηγεί σε μια επαναληπτική αναγκαστική

συμπεριφορά, την προσκόλληση σε μαγικές φόρμουλες, στο γράμμα του νόμου, στις διαδικασίες, κ.τ.λ. Εν τούτοις αυτή η εμμονή δεν είναι δομικά το ίδιο με την παρανοϊκή δυσκαμψία. Άλλο σύμπτωμα είναι εδώ η *επιθετικότητα*, η οποία έχει έντονο σαδιστικό χαρακτήρα και προέρχεται από ένα αμυντικό σύνδρομο *άγχους*:¹¹ το σαδιστικό υπερεγώ, πρωταρχικό προϊόν του άγχους, απωθεί σ' αυτά τα άτομα στο Ασυνείδητο όλες εκείνες τις παραστάσεις/επιθυμίες που θεωρεί ότι αποτελούν απειλή για το εγώ. Όλ' αυτά τα συμπτώματα υπάρχουν εξ ίσου και στους οπαδούς και στους αρχηγούς.

3) Τα *παρανοϊδή*¹² συμπτώματα τέλος χαρακτηρίζονται από μια ισχυρότατη ψυχική *δυσκαμψία*. Εδώ τα υποκείμενα περιορίζουν όλο τον ορίζοντά τους σε *μια* σκέψη μόνο· ο λόγος τους είναι ξύλινος, η σκέψη τους δογματική και απλοποιεί υπέρμετρα τα πράγματα. Παράδειγμα τέτοιας στάσης ήταν ο Λένιν. Από την άλλη ο Χίτλερ χαρακτηριζόταν επίσης από μονομανία· αλλά το προσωπικό του χαρακτηριστικό ήταν η ψυχική αστάθεια και η μεταλλαγή των στάσεων του ανάμεσα σε (σηνοθετημένη) υστερία και μονομανείς σχεδιασμούς.¹³ Παραπέρα τα άτομα εδώ *ταυτίζονται* απόλυτα με μια ιδέα (με τον φανταστικό πατέρα, αλλά ως νεκρό) σε βαθμό αποπροσωποποίησης: αισθάνονται ότι είναι μαριονέτες στα χέρια μιας άλλης δύναμης (του πεπρωμένου της ιστορίας, κ.τ.λ.). Τέλος, απέναντι σε *αντιστάσεις* αντιδρούν μ' έναν άκαμπτο και παράλογο τρόπο, *αυξάνοντας* τον φανατισμό τους μέχρι (αυτο-)καταστροφής.

II

Η μεθοδολογική συνέπεια αυτών είναι ότι, όταν στην ανάλυση των φαινομένων του φανατισμού μιλάμε για «παρανοϊδή», «σαδομαζοχιστικά», «υστερικά» ή «ψυχαναγκαστικά» συμπτώματα, αυτό αναφέρεται *κατ' αρχήν* σ' ένα δομημένο σύνολο λόγων, στάσης και πράξεων, που αποτελούν έναν ιδιαίτερο Λόγο (Discours). Δηλαδή η ορολογία *δεν* χαρακτηρίζει άτομα και ομάδες *ως τέτοια*, αλλά τον Λόγο τους. Με αυτό τον τρόπο μπορούν ν' αποφευχθούν πολλές θεωρητικές και πρακτικές παρεξηγήσεις. Όπως δείξαμε στην αρχή, ο φανατικός ήταν και είναι *κατ' αρχήν* ο «άλλος», του οποίου μας ξενίζει η διαφορά. Π.χ. σε μια κοινωνία παραδοσιακή, όπου όλοι είναι «θρήσκοι», ορισμένες ακραίες στάσεις και πράξεις θεωρούνται «αυτονόητες», ενώ για έναν «πεφωτισμένο παρατηρητή» είναι «φανατικές». Εδώ *δεν* αποδεχόμαστε ωστόσο την κουλτουραλιστική και σχετικιστική άποψη. Πόσο μάλλον εφόσον μέσα στα ίδια τα πλαίσια της παραδοσιακής κοινωνίας υπάρχουν πάντα εκείνα τα ξεχωριστά άτομα που *αμφισβητούν* τις παραδοσιακές νόρμες (πληρώνοντας πάντα ένα τίμημα γι' αυτό).

Το ερώτημα *δεν* είναι αν θεωρούμε φανατικές και ακραίες ορισμένες εκδηλώσεις θρησκευτικότητας, εθνικισμού, ταξικής και οικογενειακής συμπεριφοράς, κ.τ.λ.: το ερώτημα είναι από ποια σκοπιά το κάνουμε και αν εμείς οι ίδιοι, ως επι-

στήμονες, ως πολίτες και ως άνθρωποι έχουμε *αυτοκριτική συνείδηση*, όταν και οι ίδιοι παρασυρθούμε μερικές φορές από αυτή τη φανατική στάση. Π.χ. μπορούμε ν' αμφισβητούμε τον ισλαμικό φανατισμό και το παραδοσιακό ισλαμικό δίκαιο, όταν οι ίδιοι *δεν* δαιμονοποιήσουμε αδιαφοροποίητα το καθετί ισλαμικό. Και όντως μια τέτοια στάση δεν είναι καθόλου εύκολη στην πράξη. Από την άλλη ο φανατισμός τόσο στα άτομα, όσο και στις ομάδες μπορεί να έχει *μερική* επίδραση μόνο, αποτελώντας έναν παθολογικό πυρήνα δίπλα στην «κανονική» προσωπικότητα. Και αυτό ισχύει και χρονικά: μπορεί κανείς να φανατισθεί για ένα μικρό ή μεγάλο χρονικό διάστημα. Ωστόσο όλ' αυτά οδηγούν σε δυο κεντρικά σημεία: το θέμα των ορίων και το θέμα της ιστορικότητας.

Λέγοντας *όρια* εννοούμε το *Νόμο*, τον ηθικό και τον πολιτικό. Ο Νόμος συγκεκριμενοποιείται πάντα κάτω από αναρίθμητες μορφές νόμων μέσα στην ιστορία των πολιτισμών. Αν δεν αρκεσθεί κανείς πάλι εδώ με μια σχετικιστική και πραγματιστική άποψη των πραγμάτων, τότε μπορεί να δεχθεί τις ψυχαναλυτικές απόψεις περί πολιτισμού, οι οποίες επικαλύπτονται από αυτές των εθνολόγων και ανθρωπολόγων. Δηλαδή τη διαπίστωση καθολικής ισχύος, ότι *όλοι* οι πολιτισμοί εδραιώνονται επάνω στα *τρία* ταμπού της *αμομιξίας*, του *καννιβαλισμού* και της *ανθρωποκτονίας*.¹⁴ Φυσικά όλοι οι πολιτισμοί έχουν *άλλα* μέτρα και σταθμά για να ορίσουν λιγότερο ή περισσότερο σαφώς τα *όρια* αυτών των απαγορεύσεων και τις *εξαιρέσεις* τους. Ο Νόμος είναι αυτό που εκφράζει αυτές τις απαγορεύσεις,¹⁵ προκειμένου τα υποκείμενα να μην εγκλωβισθούν στον *αυτοκαταστροφικό* ναρцισισμό τους και να παραγάγουν κοινωνικότητα και έργο πολιτισμού. Αλλά το *μέτρο* εφαρμογής διαφέρει και θα διαφέρει πάντα, ανάλογα με τις ιστορικές πολιτισμικές παραδόσεις. Ο φανατισμός εμφανίζεται *ιδιαίτερα* προβληματικός όταν δηλώνει ότι έχει την πρόθεση να *υπερβεί* την απαγόρευση της *ανθρωποκτονίας*.

Αλλά εδώ ακριβώς υπάρχει το πρόβλημα: γιατί το αίτημα της

καθολικής απαγόρευσης της ανθρωποκτονίας *δεν* έχει ακόμα πραγματοποιηθεί πάντα και παντού. Ίσως κάποτε γίνει αυτό· αλλά μέχρι τότε ισχύει *κατ' αρχήν* μέσα στα πλαίσια μιας κοινωνικής ομάδας. Μόνον λίγοι κριτικοί διανοούμενοι *προωθούν* το αίτημα της καθολικότητας και της νομιμοποίησης της ύπαρξης ανομοιογενών (ελλειμματικών) ομάδων (ύπαρξη μειονοτήτων). Έτσι οι *πόλεμοι* αποτελούν *κατ' εξοχήν* μια νομιμοποιημένη μορφή συλλογικής βίας και εγκληματικότητας, όπου ο φανατισμός με τη μορφή της συλλογικής υστερίας είναι *αναπόφευκτος* και «επιτρεπτός». Πλην όμως υπάρχει από την άλλη ένα διεθνές δίκαιο πολέμου καθώς και μια ηθική άποψη αποδεκτή από πολλούς, για το τι είναι ακόμα και στον πόλεμο επιτρεπτό ή μη. Π.χ. η εξόντωση

άμαχου πληθυσμού, ο εκποτισμός του, ο βιασμός των γυναικών, κ.τ.λ. θεωρούνται *εγκλήματα* πολέμου και *πράξεις φανατισμού*.

Συμπληρώνοντας αυτό τον προβληματισμό, που προσπαθεί να περιγράψει το πεδίο εκδήλωσης του φανατισμού ψυχολογικά και πολιτισμικά, θα θέλαμε να τονίσουμε αυτό που ο Max Weber ονομάζει «καθημερινοποίηση του χάρισματος».¹⁶ Το χάρισμα, ο ενθουσιασμός (ατομικός και συλλογικός) είναι μια μορφή φανατισμού. Εδώ ενδιαφέρει ιδιαίτερα η δημιουργική μορφή του. Σε μεγάλο βαθμό μπορεί κανείς να διαπιστώσει γενικά, ότι σε όλες τις πολιτισμικές διαδικασίες, π.χ. την ίδρυση ή μεταρρύθμιση κρατών, εκκλησιών, κομμάτων, επιχειρήσεων, σχολών, κ.τ.λ., η πρώτη, ενθουσιώδης φάση κάποτε παρέρχεται και στη συνέχεια απαιτείται η «ήρεμη» διατήρηση και συνέχιση του έργου και το πέρασμα της ευθύνης και του μηνύματος στις επόμενες γενιές. Χωρίς ν' αποτελεί «νόμο» της ιστορίας, εν τούτοις η «καθημερινοποίηση του χάρισματος» οδηγεί στη θεσμοποίηση. Εν τούτοις *και* οι δύο φάσεις είναι σημαντικές και απαραίτητες, ακόμα και όταν οι «οπαδοί» τους αντιμάχονται οι μεν τους δε. Αλλά η μία φάση προέρχεται από την άλλη.

Έπειτα από όλα αυτά πρέπει να δούμε από πιο κοντά τη *συνάρθρωση* του ατομικού και του συλλογικού φανατισμού. Η πολιτική και η θρησκευτική κοινωνιολογία είναι εδώ σημαντικές. Κλασικό παράδειγμα είναι η συνάρθρωση ενός αρχηγού με τους οπαδούς του. Αλλά αυτό αποτελεί ένα απλό και στοιχειώδες παράδειγμα, το οποίο ο Φρόντ ανέλυσε δομικά στην «ψυχολογία των μαζών».¹⁷ Τα μέλη μιας τέτοιας ομάδας «αγατούν» και θαυμάζουν *έναν κοινό αρχηγό* και, συνεπεία τούτου, «ταυτίζονται» ανάμεσά τους. Αυτή η δομή έχει συνέπειες: τα εν λόγω άτομα *χάνουν* την κριτική τους ικανότητα και την ανεξαρτησία τους (τη θέλησή τους). Η «αγάπη» τους προς τον αρχηγό είναι ναρцισιστικού τύπου, δηλαδή τον *εξιδανικεύουν*, και πέφτουν έτσι σε εξάρτηση

από τη θέλησή του. Πέραν αυτών, το «ώφελος» που έχουν ανάμεσά τους είναι ότι ο αυθόρμητος ανταγωνισμός, ο φθόνος και η επιθετικότητα που έχουν ο ένας για τον άλλον, εξουδετερώνονται μέσα από την «αδελφσύνη» και τη «συντροφικότητα»: αυτό όμως μόνο μέσω μιας απόθησης και προσωρινά: αν εκλείψει ο αρχηγός, όλος ο ανταγωνισμός βγαίνει με φανατισμό στην επιφάνεια. Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο: ο «έχθρος». Είναι ο «άλλος» που *δεν* «αγαπάει» τον ίδιο αρχηγό και είναι εκτός των «ορίων» της ομάδας.

Ωστόσο οι πιο σύνθετες κοινωνίες προϋποθέτουν τη διαπλοκή πολλών διαφόρων ομάδων, ιεραρχημένων και ανταγωνιστικών. Σημαντικό είναι εδώ το μοντέλο με τα τρία επίπεδα: αρχηγός-επίλεκτοι συνεργάτες-μάζα. Επίσης σημαντική είναι η διαφορά ανάμεσα σε μικρές, κλειστές ομάδες: «σέκτες», και σε μεγάλες, (σχετικά) ανοιχτές ομάδες: εκκλησίες και κόμματα. Οι μορφές που παίρνει εδώ ο φανατισμός είναι διαφορετικές: στη σέκτα είναι πολύ πιο έντονος και σε διαρκή βάση, ενώ στην εκκλησία και το κόμμα μπορεί να διατηρείται περιοδικά μόνον, ή να υπάρχει ενδημικά σε ορισμένες υποομάδες. Το ίδιο ισχύει και για άλλες ομάδες.

Αλλά το γενικότερο ερώτημα είναι: πώς ένα «χαρισματικό»

άτομο, ή μια μικρή ομάδα μπορούν να φανατίσουν μια μεγάλη μάζα; Εδώ κρίνει κανείς πάντα ιστορικά και εμπειρικά, δηλαδή κατά περίπτωση. Όμως δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί συγγραφείς καταφεύγουν σε μεταφορικά σχήματα λόγου, προκειμένου να περιγράψουν το μηχανισμό αυτό. Οι μεταφορές αυτές έχουν το status επιστημονικής υπόθεσης και πρέπει να τις πάρει κανείς στα σοβαρά. Έτσι μιλούν για «εκλεκτικές συγγένειες» και για «ηχεία». Αυτές οι μεταφορές από τη χημεία και την ακουστική δεν πρέπει να μας οδηγήσουν σε μηχανιστικά μοντέλα. Στο χώρο του πολιτισμού και του ψυχισμού, αυτό που μετράει πάντα είναι το Συμβολικό και το Φαντασιακό, δηλαδή ο δομημένος Λόγος (Discours), που εκφράζει σε μια ορισμένη στιγμή τις ταυτίσεις, τις φαντασιώσεις, τις επιθυμίες και τα άγχη των εν λόγω ατόμων και ομάδων. Και σίγουρα *εκ των υστέρων* μπορούμε εν μέρει να «εξηγήσουμε» τη γοητεία των αρχηγών: εδώ έγκειται το επικίνδυνο όριο των ασυνείδητων μηχανισμών, που δεν μπορούν να κυριαρχηθούν ολοκληρωτικά και *εκ των προτέρων* από τον ορθό Λόγο.

III

Εδώ προτείνουμε ως μοντέλο ανάλυσης τους τέσσερις Λόγους (Discours) του Λακάν,¹⁸ οι οποίοι εκφράζουν τις διάφορες στιγμές της «κυκλοφορίας» της *επιθυμίας* των υποκειμένων (ατομικά και συλλογικά). Τι σημαίνει αυτό; Κατ' αρχήν είναι ένα μοντέλο που *ξεπερνάει* την τυπολογία των παθολογικών συμπτωμάτων, όπως την αναφέραμε πιο πάνω. Την *ξεπερνάει, μεταθέτοντας και γενικεύοντας* τον προβληματισμό για όλες τις καταστάσεις, όχι μόνο τις παθολογικές. Στην περίπτωση του φανατισμού έχουμε ένα «παιχνίδι» συμβολικό που παίζεται βασικά ανάμεσα σε τέσσερις «παράγοντες»: τον *φανατίζοντα*, τον (τους) *φανατιζόμενο(υς)*, ένα συγκεκριμένο *Λόγο* και μια *γνώση*, που είναι φορέας του φανατισμού και ένα *στόχο*, που αποτελεί το *αντικείμενο της απόλαυσης* και της επιθυμίας των φανατισμένων. Αυτό το «σύνολο» στοιχείων ορίζει ένα συγκεκριμένο χώρο, μια σκηνή, όπου λαμβάνουν *θέση* οι τέσσερις παράγοντες: ανάλογα με το ποιος παράγων κυριαρχεί δομικά, έχουμε και διαφορετικά αποτελέσματα. Π.χ. είναι κοινός τόπος στις αναλύσεις των φαινομένων φανατισμού, το ότι υπάρχουν τουλάχιστον *δυο* διαφορετικές μορφές, που η μια αποκλείει την άλλη, αλλά μπορούν και να υπάρχουν *εναλλασσόμενες* μέσα στο χρόνο.

Υπάρχει ο «θερμός» και ο «κρύος» φανατισμός. Ο θερμός φανατισμός είναι ο φανατισμός των υστερικών μαζών αλλά και των χαρισματικών ηγετών τους, όπως εκδηλώνεται με πράξεις αυθόρμητης βίας και θηριωδίας μέσα από εξάψεις και παραλογισμούς. Σε πλήρη αντίθεση με αυτόν, ο κρύος φανατισμός εκδηλώνεται ως απόλυτα μεθοδική, κινική, εργαλειώδης σκέψη και πράξη, που οδηγεί συνειδητά σε εγκλήματα ή άλλες ακραίες πράξεις εν ψυχρώ. Αυτός ο κρύος φα-

νατισμός χαρακτηρίζει κυρίως τους αρχηγούς και το επιτελείο τους, και εμφανίζει παρανοειδή, σαδιστικά και ψυχαναγκαστικά συμπτώματα. Είναι σαφές ότι πρόσωπα με τέτοιες *προδιαθέσεις* έχουν μεγάλες πιθανότητες να βρουν τη «θέση» τους μέσα σε τέτοιες ομάδες και καταστάσεις. Γενικά ο φανατισμός σημαίνει πάντα ότι τα άτομα που εμπíπτουν σ' αυτόν *«συγγέουν»* τα προσωπικά τους συμπλέγματα με τα πολιτισμικά, συλλογικά προβλήματα, επάνω στα οποία τα προβάλλουν.

Εδώ ήδη διακρίναμε τρεις διαφορετικές περιπτώσεις, τρεις Λόγους (Discours): 1) τον υστερικό Λόγο (που δεν ανάγεται απλά στην παθολογική υστερία), 2) τον Λόγο του κυρίου (κυριαρχικό Λόγο, κυρίως παραδοσιακού τύπου) και 3) τον Λόγο της Γνώσης (τον μοντέρνο, εργαλειώδη έλεγχο των πραγμάτων μέσω της θετικιστικής γνώσης, της αστυνόμευσης, της τεχνοκρατίας). Υπάρχει και ένας τέταρτος Λόγος, ο Λόγος της ψυχανάλυσης, όπου εκφράζεται μερικώς η αλήθεια της απωθημένης επιθυμίας των υποκειμένων πέραν των ορίων που της βάζουν οι άλλοι τρεις Λόγοι. Αυτοί οι τέσσερις Λόγοι τοποθετούνται σ' ένα επίπεδο ψυχικό *ενδιάμεσο*, ανάμεσα στο *Ασυνείδητο* και το *Συνείδητο*. Αυτό είναι σημαντικό γιατί έτσι περνάμε στην ανάλυση των νοοτροπιών και των ιδεολογιών.¹⁹

Τελικά τι σημαίνει ακριβώς ο φανατισμός στο επίπεδο του ψυχισμού και του πολιτισμού; Όπως αναφέραμε στην αρχή, τα επιθυμούνται και ομιλούντα υποκείμενα, προκειμένου να εκπληρώσουν τις επιθυμίες τους αναπτύσσουν μια δραστηριότητα και ένα έργο, όπου κινητοποιούνται τόσο η ορμή της (αυτο-)καταστροφής όσο και η ορμή του έργου. Στην περίπτωση που δεν υπάρχει μια ορισμένη συνάρθρωση ανάμεσά τους, όπως τη δομεί ο Νόμος και ο ορθός Λόγος, που κρατούν την «ορθή απόσταση» ανάμεσά τους μέσω της έλλειψης και της Διαφοράς, τότε επικρατούν *ακραίες* καταστάσεις όπου κυριαρχεί η ορμή του θανάτου και η (αυτο-)καταστροφή.

Όπως νομίζει ο Φρόντ στην ψυχολογία των μαζών, στους πρωτόγονους, η πράξη κανιβαλισμού απέναντι στον εχθρό, κρύβει συμβολικά την αγάπη και το θαυμασμό πίσω από το φανατικό μίσος.²⁰ Όλο το έργο πολιτισμού συνίσταται στην συνεχώς επαναλαμβανόμενη (για κάθε νέα γενιά) και συνεχώς αμφισβητούμενη (από κάθε νέα γενιά) προσπάθεια *ξεπεράσματος* του πρωτογονισμού και του παιδισμού μέσα μας. Μέσα στο *Ασυνείδητο* *συνυπάρχουν* πάντα και οι δυο τάσεις: του πρωτογονισμού και του πολιτισμού. Έτσι η ρήση: *«σε/με αγαπώ, γι' αυτό σε/με σκοτώνω»*, δείχνει αυτή την τάση (όπου πίσω από την αγάπη κρύβεται το μίσος ή η αδιαφορία). Ο φανατισμός είναι αυτό, όπως και ο ρατσισμός: θεωρώ ότι εσύ κατέχεις ή μου έλπιες το πιο πολύτιμο πράγμα που (θα ήθελα να) έχω. Γι' αυτό με βία και δόλο θα προσπαθήσω να το αποκτήσω.²¹ Αυτή η τάση κυριαρχείται πλήρως από τον ναρκισσισμό.

Έτσι όλος ο πολιτισμός είναι μια συνεχής προσπάθεια μετριασμού του ναρκισσισμού (και όχι απλώς η καταπίεση της σεξουαλικότητας, η οποία *δευτερογενώς* παρουσιάζεται σε ορισμένες περιόδους της ιστορίας). Βέβαια από την άλλη ο πολιτισμός αναπαράγει ορισμένες μορφές ναρκισσισμού. Εδώ έγκειται η διαλεκτική της ιστορίας. Η ορθή ψυχαναλυτική κατανόηση αυτών των φαινομένων προϋποθέτει μια κριτική ανάγνωση των αναλύσεων του Φρόντ, του Λακάν και των άλλων θεωρητικών της ψυχανάλυσης. Οι αναλύσεις του Φρόντ αναφορικά με την υστερία των μαζών, το μυθικό φόνο του πρωταρχικού πατέρα και τη δυσφορία μέσα στον πολιτισμό παραμένουν θεμελιακές. Ωστόσο ο φανατισμός δείχνει ότι η υστερία των μαζών εί-

να μόνον μια, η πιο απλή μορφή του, η οποία εξηγείται από το ρόλο ενός φαντασιακού, δήθεν «παντοδύναμου» πατέρα της ομάδας/ορδής. Άλλα φαινόμενα όπως ο εθνικοσοσιαλισμός δεν μπορούν πλέον ν' αναλυθούν επαρκώς με αυτό το μοντέλο. Ο Χίτλερ δεν ήταν «πατέρας»: εξάλλου και ο ίδιος δεν το ήθελε αυτό. Ήταν ένας «νέος», αρχηγός «συμμορίας» *χωρίς πατέρα*, που ταυτιζόταν με μια *φαντασιακή μητέρα*, τη Γερμανία, ή την Αγία φυλή. Όλες οι αναλύσεις περί «αυταρχικού χαρακτήρα» και «αυταρχικού πατέρα» έχουν εδώ τα όριά τους. Ο πατέρας μπορεί να είναι *αυταρχικός, χειρότερο* είναι όταν ο πατέρας δεν υπάρχει ή όταν δεν έχει θέληση. Τότε η *φαλλική* μητέρα²² κυριαρχεί και σημαίνει ένα *ακόμα πιο αρχαϊκό* σημείο ψυχικής παλινδρόμησης για το παιδί. Ο εθνικοσοσιαλισμός (όπως και ο σταλινισμός) ήταν αυτό: μια μορφή *α-πατρικής* κοινωνίας, όπου τα άτομα δεν μπορούσαν ν' αναπτύξουν ανεξάρτητη προσωπικότητα, εφόσον είχε καταργηθεί ο *Νόμος* του συμβολικού πατέρα. Ο «νόμος» του Χίτλερ ήταν η απόλυτη αυθαιρεσία: ένα νόμος, όσο άδικος και αν είναι, πληρεί μερικώς πάντα ορισμένα κριτήρια: εισάγει την έλλειψη όχι ως αυθαιρεσία, αλλά καθολικά ως *Αυθεντία*. Κάθε φανατι-

σμός υποσκάπτει αυτό το θεμέλιο του πολιτισμού· το ίδιο ισχύει και για τους φανατικούς νομικιστές.

IV

Εδώ βλέπουμε τη στρατηγική σημασία που έχει το αίσθημα ύπαρξης του Νόμου και η θεσμική κατοχύρωσή του. Αλλά στην πράξη αυτό το αίσθημα εκφράζεται συνήθως μ' έλλειμματικό τρόπο: είτε ως *αυταρχική* ταύτιση με το Νόμο (μέσω ενός σαδιστικού υπερ-εγώ), είτε ως *αναρχική* anomia και απόρριψη του Νόμου (που πάλι κρύβει ένα σαδιστικό υπερ-εγώ πίσω από ένα αυθαίρετο εγώ). Ο φανατισμός, πέραν από όλα τα άλλα συμπτώματα που μπορεί να εμφανίσει, έχει πάντα ένα *δυστικό* και *ανομικό* χαρακτήρα.²³ Δεν δέχεται

δηλαδή τις συμβολικές διαμεσολαβήσεις και διαφοροποιήσεις· είναι ανομικός ακόμα και όταν κόπτεται ως «νομοταγής» και «νομιμόφρων» στο «όνομα του Νόμου», εφόσον μέσω της απολυτότητας που τον χαρακτηρίζει οδηγεί σε ακραίες πολώσεις, υπονομεύοντας έτσι το κύρος του Νόμου.

Ψυχολογικά αυτή η στάση αντιστοιχεί σ' ένα παρανοειδές, διαστροφικό και ψυχαναγκαστικό σύμπλεγμα με καταστροφικές πάντα συνέπειες (και εγκληματικές). Οι κλασσικές μορφές του εμφανίζονται στο χώρο της θρησκείας και της πολιτικής. Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι ο φανατισμός εμφανίζεται *εξ ίσου* στις πολυθεϊστικές και στις μονοθεϊστικές θρησκείες. Αυτό το τονίζουμε γιατί υπάρχει μια ευρέως διαδεδομένη προκατάληψη με αντισημιτικές συνέπειες, η οποία ισχυρίζεται ότι ο φανατισμός προέρχεται μόνον από τον μονοθεϊσμό. Σημαντικό ρόλο παίζει στο φανατισμό η *αποκαλυπτική* στάση και ιδεολογία· η Αποκάλυψη του Ιωάννη στάθηκε πάντα η μήτρα όλων των θρησκευτικών και πολιτικών εξτρεμισμών. Οι σέκτες²⁴ του Μεσαίωνα, της Μεταρρύθμισης και του Μπαρόκ αποδεικνύουν αυτό το γεγονός – από τους Καθαρούς στη Νότιο Γαλλία, τους «αριστερούς» Χουσιίτες στη Βοημία, τους Αναβαπτιστές στο Μύνστερ στους

Πουριτανούς Ισοπεδωτές στην Αγγλία.

Όλοι αυτοί εκδήλωναν πάντα στις ακραίες περιπτώσεις τα ίδια συμπτώματα: διύστικτο τρόπο σκέψης, αποκαλυπτική στάση, αμφισβήτηση του Νόμου, αίσθηση απόλυτης «καθαρότητας» και «αγιότητας», υπέρβαση των σεξουαλικών ταμπού ή το άκρως αντίθετο: αυστηρότατο ασκητισμό, κοινωνική ισοπέδωση, ολοκληρωτικό έλεγχο των μελών από το χαρισματικό ηγέτη, απόσβεση της προσωπικότητας των ατόμων. Αν αυτή ήταν η «αριστερή» μορφή θρησκευτικού φανατισμού, τη «δεξιά» μορφή την αντιπροσωπεύει ο φανατισμός των εκκλησιαστικών κατεστημένων όλων των εκκλησιών. Κλασικό παράδειγμα αποτέλεσε η Ιερά Εξέταση. Ιδιάζον είναι εδώ το στοιχείο, ότι η στρατηγική των κυρίαρχων στρωμάτων ήταν όχι απλά ενάντια στις σέκτες με αναρχικό χαρακτήρα, αλλά ενάντια στις *μάγισσες* και τους *μάγους*: η κατηγορία «υποταγής στο Σατανά» ήταν η κύρια κατηγορία ενάντια σε κάθε αντιφρονούντα.²⁵ Άλλα παραδείγματα στο Μεσαίωνα ήταν οι Παυλικιανοί στη Μ. Ασία, οι Βογόμλοι στη Βουλγαρία και τη Βοσνία καθώς και ο φανατισμός των Εικονοδούλων και των Εικονομάχων. Στη σύγχρονη εποχή έχουμε τα παραδείγματα της ομάδας του Ch. Manson και του J. Jones στις ΗΠΑ.²⁶

Στον πολιτικό χώρο έχουμε πάλι την ίδια διχοτόμηση: όλες οι *εξτρεμιστικές* αριστερές και δεξιές ομάδες παρήγαγαν φανατισμό.²⁷ Φυσικά υπήρχαν και υπάρχουν φανατικά άτομα και ομάδες και μέσα στον κύριο πολιτικό χώρο, χωρίς όμως να τον κυριαρχούν κατά κανόνα. Έχουμε από τη μια τον κρατικό τρομοκρατικό, εθνικιστικό, φασιστικό, εθνικοσοσιαλιστικό, αντισημιτικό, ρατσιστικό φανατισμό, και από την άλλη τον κομμουνιστικό, αριστεριστικό, αναρχικό τρομοκρατικό, εθνικοαπελευθερωτικό και οικολογικό φανατισμό. Και εδώ συναντούμε μια αποκαλυπτική, διύστικη δαιμονολογία. Κλασικό παράδειγμα υπήρξε στον 19ο αιώνα ο ρώσος Νετσάιεφ,²⁸ ο οποίος ενέπνευσε τους «Δαιμονισμένους» στον Ντοστογιέφσκι. Στον 20ο αιώνα, τον αιώνα της αμφισβήτησης του ορθού Λόγου, έχουμε πάρα πολλά παραδείγματα «κυνηγητού μαγισσών». Βλέπε τις σταλινικές δίκες της Μόσχας και της Αν. Ευρώπης, καθώς και τον Μακκαρθισμό στις ΗΠΑ. Από την αριστερή πλευρά την RAF στη Δυτ. Γερμανία,²⁹ τις Κόκκινες Ταξιαρχίες στην Ιταλία και τη 17η Νοέμβρη στην Ελλάδα. (Βλέπε επίσης τις δολοφονίες του Σαντάτ και του Ράμπιν).

Συνοψίζοντας αναφέρουμε εδώ δύο βασικά ερωτήματα: υπάρχει αποτελεσματική πρόληψη ενάντια στο φανατισμό; Και, γιατί τόσες φορές οι διανοούμενοι υπέκυψαν στη γοητεία του και έγιναν οι φορείς του; Απαντώντας το δεύτερο, πρέπει να τονίσουμε ότι η εικόνα που έχουν συχνά οι διανοούμενοι για τον εαυτό τους (όπως και οι άλλοι γι' αυτούς) είναι εντελώς ξεδιανικευμένη. Τις περισσότερες φορές, η προϋπόθεση τού να είναι κανείς διανοούμενος είναι να έχει έναν υπέρμετρο ναρκισσισμό, χάρη στον οποίο παράγει το

έργο του (φυσικά αν το έργο αυτό δεν είναι απλά μια ιδεολογία, τότε *μέσω* του έργου ξεπερνάει το ναρκισσισμό, αλλά *μόνον* στα πλαίσια του έργου, όχι της ζωής του). Ο ναρκισσισμός συμβαδίζει πάντα με αισθήματα παντοδυναμίας και παντογνωσίας και επομένως και φανατισμού. Και η κριτική διανόηση γίνεται φανατική ακριβώς στο όνομα του αγώνα ενάντια στο φανατισμό.

Αλλά αν είναι έτσι τα πράγματα, τι προοπτικές πρόληψης και καταπολέμησης του φανατισμού υπάρχουν; Απλά, υπάρχουν πάντα άνθρωποι μη φανατικοί, είτε είναι διανοούμενοι, είτε δεν είναι, οι οποίοι όντως κινητοποιούνται με τον ορθό τρόπο εναντίον του. Εδώ έχουμε να αντιμετωπίσουμε το ίδιο πρόβλημα όπως και στο ρατσισμό: όλοι μας είμαστε δυνητικά ρατσιστές και φανατικοί. Η στρατηγική του διαφωτισμού είναι πάντα πολύ *σημαντική* και δεν πρέπει να παραμελείται, ιδιαίτερα στα σχολεία έχει αυτό σημασία. Αλλά δεν φτάνει, γιατί οι ασυνείδητες φαντασιώσεις των ανθρώπων παραμένουν ανεξέλεγκτες. Έτσι κάθε ακτιβισμός έχει τα όριά του. Αυτό που μετράει είναι η *μακροχρόνη επίδραση* της πολιτικής κουλτούρας επάνω στους ανθρώπους, δηλαδή το επίπεδο του πολιτισμού συνολικά. Αν σε μια χώρα η βιαιότητα και ο φανατισμός αποτελούν συνηθισμένο φαινόμενο της καθημερινότητας, τότε και η καλύτερη πληροφορηση και παραινση, στα σχολεία και αλλού, δεν πρόκειται ν' αλλάξει πολλά πράγματα: φυσικά δεν είναι καθόλου περιττή. Όμως μια *πρακτική παρέμβαση* στην κατάλληλη στιγμή μπορεί να έχει πολλαπλάσιο αποτέλεσμα από δεκάδες κηρύγματα ανθρωπισμού.³⁰

Όλ' αυτά αποκτούν τη σημασία τους όταν κανείς γνωρίζει επαρκώς ορισμένα ιστορικά γεγονότα. Ενάντια σε μια ευρέως διαδεδομένη άποψη, ο φανατισμός δεν εμφανίζεται απλά σε περιόδους οικονομικής κρίσης: αντίθετα, μια περίοδος ευημερίας και κοινωνικής ανοδικής κινητικότητας, η οποία δημιουργεί *φθόνο*, οδηγεί σ' ένα *ψυχικό κενό*, το οποίο ως «κρίση αξιών», μπορεί να ευνοήσει το φανατισμό. Το «κενό νοήματος» προκαλεί εξ ίσου *άγχος*³¹ όπως και ένας συγκεκριμένος φόβος π.χ. απέναντι στην πείνα, την πανώλη, το AIDS ή τον πόλεμο. Από την άλλη όταν ένας πολιτισμός κλιμακωθεί τα ιδεώδη της φυλετικής υπεροχής και του άγριου ανταγωνισμού, τότε ο φανατισμός αποτελεί μίαν *εκπλήρωση* των ιδεωδών και μια *απόλαυση*.

Κλασική περίπτωση αποτελεί η περίοδος της Belle Époque από το 1889 μέχρι το 1914. Σ' αυτή την περίοδο ευρωπαϊκής ευημερίας και ειρήνης άρχισε η αμφισβήτηση του ορθού Λόγου και του διαφωτισμού από μια σειρά διανοουμένων και συγγραφέων (μεταξύ των άλλων και θεωρητικών του ρατσισμού). Αντισημιτισμός και εθνικισμός από τη μια, τρομοκρατικός αναρχισμός από την άλλη σημάδεψαν ολόκληρη την εποχή *πέραν* από την κλασική τότε αντιπαράθεση του φιλελεύθερου κεφαλαίου και του σοσιαλδημοκρατικού προλεταριάτου.³² Σ' όλες τις χώρες της Ευρώπης εμφανίσθηκε εκείνο

το αδιέξοδο που αποκορυφώθηκε στην περίοδο του μεσοπολέμου. Μετά το 1989 υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι επαναλαμβάνεται μέσα σε άλλα πλαίσια αυτή η τάση: η περίοδος 1945 μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 αποτέλεσε εξ ίσου μια περίοδος σχετικής ευημερίας και ειρήνης, η οποία όμως δημιούργησε ένα ψυχικό κενό, εξ αιτίας της κυριαρχίας ενός κενού, τεχνοκρατικού Λόγου, τις συνέπειες του οποίου υφιστάμεθα σήμερα. Μια κριτική διανόηση πρέπει με κάθε τρόπο να εμποδίζει να φθάνουν τα πράγματα σ' αυτό το σημείο: και συχνά με το ναρκισσισμό της και μια στάση εστέτ συνεισφέρει *άθελά* της σ' αυτή την κατάσταση.

Όσον αφορά την Ελλάδα, η ιστορία των νοοτροπιών είναι ακόμα στις αρχές της. Λείπει μια σοβαρή ανάλυση του φαινομένου του φανατισμού, που ήταν πάντα παρών στον ελληνικό χώρο. Επαναστάσεις, εμφύλιοι πόλεμοι, πόλεμοι, εμπάθειες, θρησκευτικά, πολιτικά, εθνικά, ταξικά μίση αποτελούν το κόκκινο νήμα της νεότερης, και όχι μόνον, ιστορίας.³³ Βλέπε π.χ. φαινόμενα όπως τα Ευαγγελικά, τα Ορεστικακά, φαινόμενα χομεινικού τύπου όπως και η εισβολή φανατικών ορθόδοξων στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης,³⁴ τα Αντιβενιζελικά, ο Αυριανισμός, οι διαμάχες των μητροπολιτών, ο εμπρησμός του Πολυτεχνείου από αναρχικές ομάδες, ο αντιδυτικισμός, κ.τ.λ. Όσον αφορά τα πρόσωπα, δεν έχει γίνει ακόμα καμιά σοβαρή εκτίμηση των συνεπειών των πράξεων προσώπων όπως ο Ν. Ζαχαριάδης, ο Ά. Βελουχιώτης, ο Γρίβας ή ο Καντιώτης.³⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. L. Bolterauer, «Der Fanatismus», in *Psyche* vol. XXIX, Frankfurt a.M., 1975, σ. 287-315· E. Hoffer, *Une foi aveugle*, Paris, 1966· W. Pieringer, K. Dennig, «Zur Psychoanalyse des fanatischen Wahns», in A. Grabner-Haider, O. Weinberger e.a. (Hrsg.), *Fanatismus und Massenwahn*, Graz, Wien, 1987· Gr. Oikonomakos, *Le fanatisme*, Athènes, 1961· A. Haynal, M. Molnar, G. de Puymège, *Le fanatisme. Histoire et psychanalyse*, Paris, 1980, σ. 34 κ.ε.
2. Βλ. *ό.π.* σ. 132 κ.ε. και F. Furet, *Penser la Révolution Française*, Paris, 1978.
3. Βλ. J. Rudin, *Fanatismus. Die Magie der Gewalt*, Olten, Freiburg i. Br., 1965, σ. 17 κ.ε.
4. Βλ. *ό.π.*, σ. 121 κ.ε.
5. Βλ. *ό.π.*, σ. 145 κ.ε.
6. Βλ. A. Juranville, *Lacan et la philosophie*, Paris, 1984, σ. 237 κ.ε.
7. Βλ. *ό.π.*: S. Freud, «Die Verneinung», *Studienausgabe* (SA) III· «Η άρνηση», στο *Λεβιάθαν* 6, Αθήνα, 1992· του ίδιου, «Die Verdrängung», SAIII· του ίδιου, «Ο Φετιχισμός», στον ίδιο, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, Αθήνα, 1991· του ίδιου, «Το χάσιμο της πραγματικότητας στη νεύρωση και την ψύχωση», στο *Ψυχανάλυση και Ελλάδα*, Αθήνα, 1984· Θ. Λίποβατς, *Η Ψυχοπαθολογία του Πολιτικού*, Αθήνα, 1990, σ. 160 κ.ε.
8. Βλ. J. Rudin, *ό.π.*, σ. 151 κ.ε.
9. Βλ. *ό.π.*, σ. 158 κ.ε.
10. Βλ. *ό.π.*, σ. 180 κ.ε.
11. Βλ. *ό.π.*, σ. 189 κ.ε.
12. Βλ. *ό.π.*, σ. 164 κ.ε.

13. Βλ. *ό.π.*, σ. 168 κ.ε.

14. Βλ. Θ. Λίποβατς, *Ψυχοπαθολογία... ό.π.*, σ. 69 κ.ε.

15. Βλ. Θ. Λίποβατς, «Η Ψυχανάλυση και η έννοια του Πολιτικού», στον ίδιο *Ψυχανάλυση-Φιλοσοφία-Πολιτική Κουλτούρα. Διαπλεκόμενα Κείμενα*, Αθήνα, 1996.

16. Βλ. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1972.

17. Βλ. Σ. Φρόντ, *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, Αθήνα, 1994 (Δεύτερη έκδοση)· Θ. Λίποβατς, *Ψυχοπαθολογία... ό.π.*, σ. 83.

18. Βλ. J. Lacan, Séminaire XVII, *L' envers de la psychanalyse*, Paris, 1991· Θ. Λίποβατς, *Ζητήματα πολιτικής ψυχολογίας*, Αθήνα, 1991.

19. Βλ. J. Le Goff et al., *La Nouvelle Histoire*, Paris, 1978, σ. 488· Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, Αθήνα, 1994.

20. Βλ. Σ. Φρόντ, *Ψυχολογία των μαζών... ό.π.*, σ. 58.

21. Βλ. Θ. Λίποβατς, «Η ψυχανάλυση και η έννοια του Πολιτικού», *ό.π.*

22. Βλ. Θ. Λίποβατς, *Ψυχοπαθολογία... ό.π.*, σ. 273 κ.ε.

23. Βλ. Θ. Λίποβατς, *Η Απόρριψη του Πολιτικού*, Αθήνα, 1988.

24. Βλ. N. Cohn, *Les fanatiques de l' Apocalypse. Courants millénaristes révolutionnaires du XIe au XVIe siècle*, Paris, 1962· Haynal, Molnar, Puymège, *ό.π.*, σ. 288 κ.ε.

25. Βλ. N. Cohn, *Europe's inner Demons*, London, 1975.

26. Βλ. Ch. Krause, *Le Massacre de Guyana*, Paris, 1978· V. Bugliosi, C. Gentry, *L' Affaire Manson*, Paris, 1974· Haynal, Molnar, Puymège, *ό.π.*, σ. 295 κ.ε.

27. Βλ. L. Poliakov, *Histoire de l' antisémitisme*, Paris, 1955-77· E. Morin, *La Rumeur d' Orléans*, Paris, 1969· N. Cohn, *Histoire d' un mythe. La conspiration juive et les Protocoles des Sages de Sion*, Paris, 1967.

28. Haynal, Molnar, Puymège, *ό.π.*, σ. 249 κ.ε· J. Rudin, *ό.π.*, σ. 90 κ.ε.

29. Βλ. J. Becker, *Hitler's Children*, London, 1977· F. Hacker, *Terror*, Hamburg, 1975· C. J. H. Hayes, *Nationalism: A religion*, New York, 1960· G. Chaliand, *Mythes révolutionnaires du tiers monde*, Paris, 1976· W. Laqueur, *Terrorism*, London, 1978.

30. Βλ. Θ. Λίποβατς, Ν. Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, *ό.π.*

31. Βλ. Haynal, Molnar, Puymège, *ό.π.*, σ. 332 κ.ε.

32. Βλ. H. Schoeck, *Envy. A theory of social behavior*, New York, 1966· Z. Sternhell, *La droite révolutionnaire. Les origines françaises du fascisme, 1885-1914*, Paris, 1978· A. Besançon, *Les origines intellectuelles du léninisme*, Paris, 1977· Haynal, Molnar, Puymège, *ό.π.*, σ. 271 κ.ε.

33. Βλ. Θ. Λίποβατς, «Η διχασμένη ελληνική ταυτότητα και το πρόβλημα του εθνικισμού», στον ίδιο, *Ψυχανάλυση...*, *ό.π.* και στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, 1994· του ίδιου, «Τα διφορούμενα του εθνικισμού», στον ίδιο, *Ψυχανάλυση...*, *ό.π.* και στο *Διαβάζω* 322, Αθήνα, 1993· του ίδιου, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στον ίδιο, *Ψυχανάλυση...*, *ό.π.* και στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 2, Αθήνα, 1993· Ν. Δεμερτζής, «Ο Εθνικισμός ως ιδεολογία», στο *Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*, Αθήνα, 1994.

34. Βλ. στις 30.10.1995.

35. Δείγμα φανατικής γραφής αποτελεί η πρόταση του Κ. Ζουράρι στην *Ελευθεροτυπία* της 1.11.1995, η Γερμανία να στείλει στην Ελλάδα 500.000 Γερμανούς (όσοι ήταν και τα θύματα της Ελλάδας στην κατοχή) για «να τους εκτελέσουμε» και έτσι να ξεπληρωθεί το χρέος της Γερμανίας απέναντι στην Ελλάδα. Πρόκειται για ένα φασιστικό Λόγο.